

(əvvəli ötən sayımızda)

Şahnamədə də Keyxosrov başçılıq etdiyi İran qoşunu Əfrasiyabı Orta Asiyadan təqib edərək onu Azərbaycanda ələ keçirməyə nail olur. Əfrasiyab Saekasta, yəni Urmiya gölü yaxınlığındakı dağda mağara içərisində düzəltilmiş və adına Həngi Əfrasiyab deyilən yeraltı sarayına sığınmışdı.

Firdovsi Şahnaməsində digər mənbələrdə davam edənuzun mübarizə və təqibdən sonra Əfrasiyabın Keyxosrov tərəfindən hiylə ilə ələ keçilərək Çiçəst gölündə, yəni Azərbaycanın Urmiya gölündə öldürüldüyü yazılır.

Şahnamədə Keyxosrov kimi təqdim olunan Midiya hökmdarı Kiaksar Madiyə, yəni Əfrasiyaba hiylə quraraq onu qədim adı Saekasta (Sak gölü)adlanan Urmiya gölü yaxınlığında təşkil etdiyi ziyafətə dəvət edərək içirdib sərxoş etmiş və yoldaşları ilə birlikdə qətl etmişdir. Bununla da Kiaksar Madi tərəfindən döyüşdə öldürülən atası Kaşaritinin intiqamını almışdır. Kiyaksarın Əfrasiyabı öldürməsinə qədim mənbələr e.ə. 626-cı ildə baş verdiyini yazırlar. Şahnamədə bu gerçək tarixi hadisə İran şahı Keyxosrovun atası Siyavuşu öldürən Turan padşahı Əfrasiyabı yenə hiylə yolu ilə ələ keçirərək qətlə yetirməsi şəklində öz təsvirini tapmışdır.

Əfrasiyab – Alp Er Tonqa haqqındakı İran rəvayətlərində də onun həyatının Urmiya gölündə sona çatdığı nəql edilir. Bu rəvayət qədim türklərdə ölümlərini suda/çayda batırmaqla dəfn etmə adətlərini xatırlatmaqdadır. Biruni və digər müəlliflər Əfrasiyabın öldürülməsi nəticəsində İran şahlarının onun əlindən xilas olmasını iranlılar tərəfindən hər il tiremah ayının 13-də (23 iyun) "Tireqan" bayramı kimi şənliklərlə qeyd etdiklərini yazırlar. (Orhan Şaik Gökyay. Divani Lügətit Türk və Alp Er Tonqa)

X əsr tarixçisi Narşahi Əfrasiyabla Keyxosrov arasında baş verən hadisələri bir az fərqli biçimdə təsvir edərək yazır ki, Keyxosrov atası Siyavuşun intiqamını almaq üçün Əfrasiyabın sığındığı Ramitan qalasını iki il mühasirədə saxlamış və onun qarşısında, yəni çayın o biri sahilində Ramuş qəsəbəsini salmışdır. Keyxosrov Ramuşda Samanilər dövrünə qədər qalan bir atəşpərəst məbədi də tikdirmişdir. Uzun mühasirədən sonra Keyxosrov Əfrasiyabı öldürə bilmişdir. (Narşaxi Muxammed, 1897, Səh. 24)

Turan padşahı Əfrasiyab öldürüldükdən sonra dəfn edildiyi məzar türbəsinin Buxaranın Mabid qapısı yanında bir təpənin üzərində

il öncədən, yəni e.ə. 1292-ci ildən, Keykavusun oğlu Siyavuşun Xarəzmə gəlməsi ilə başlayırlar.

Rus-sovet tarixçisi L.Tolstov IV-III minilliklərdə Xarəzmin Orta Şərqi qədim mədəniyyətləri ilə şimalın hiberboreya ərazisi arasında bağlayıcı rola malik olduğunu yazırdı. (S.P.Tolstov, 1948, Səh. 10-11)

Qədim Turan ərazisində mövcud olmuş güdrətli imperiyalardan biri türklərin Day tayfasına mənsub apam boyunun Arsaq sü-

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

dəmüselman müqəddəslərindən Xoca Əbu Hafizin məzarı yaxınlığında yerləşdiyini yazan Narşahiyə görə bu qapı öz adını şəhərin ərəb valilərindən Mabid-ül Haydan almışdır. (Muxammad Narşaxi. İstoria Buxarı. Taşkent. 1897. Səh. 34)

Sasanilər dövrünün hökmanlıq təsəvvürlərinə görə dünya üç hissəyə bölünmüşdü, batı əraziləri Hrom/Roma, ortada İran, onun quzey-doğusunda isə Sasanilərin daima mübarizə vəziyyətində olduqları türklərin yurdu olan Turan yerləşirdi və sasanilər qədim tarixi ənənəyə uyğun olaraq bu ərazini öz gerçək adı ilə adlandırdılar.

Böyük Turan dövləti süquta uğradıqdan sonra tarixin çeşidli dövrlərində onun əhatə etdiyi ərazilərdə bu dövlətin varisləri olan və müxtəlif adlarla adlanan dövlətlər təşəkkül tapmışdır. Həmin qədim türk dövlət təşkilatlarından biri də Xarəzm dövləti idi.

Birinin yazdığına görə Xarəzmlilər öz tarixlərini Makedoniyalı İsgəndərin gəlməsindən 980

lalesi tərəfindən qoyulmuş Partiya olmuşdur.

Ön Asiyada və İranda hakimiyyət mənşə etibarı ilə Sak sülaləsi olan Arsaqların (e.ə. 250-eramızın 226-cı illəri) əlinə keçmişdir. Sülalənin banisi Arsaq eramızın XIII əsrində olduğu kimi e.ç. III əsrdə də, Oqur çay axınlığında Amudəryanın Xəzər dənizinə töküldüyü Sarıqamış körfəzinin aşağısında, indiki Aday/Adağı boyunun yerləşdiyi yerlərdə yaşamış heyvan bəsləyən köçəri Dahae (Day) tayfasının Aparn/Parn-ve ya Baran qəbiləsinə mənsub idi. Strabon Dahalar haqqında onların dilinin və adətlərinin iskitlərlə eyni olduğu üçün qonşuları üzərində hakimiyyət sürə bildiklərini yazır. Onun yazdığına görə

Arsaqlar işi çətinə düşəndə müttəfiqləri olan Apasiak və Aslara, yəni as və apasakları olduğunu yazır. Burdan məlum olduğu kimi Arsaqların güc mənbəyi iskit boyları, hədəfi isə İran tayfaları idi. Arsaqlar İranlı Partları (Parf) itaət altına alaraq adlarını da özlərinə tayfa adı qəbul etdilər və tezliklə Amudəryada və İnd çayından başlayaraq Ön Asiyadakı Fərat çayına qədər olan ərazidəki ölkələri fəth edərək Romanı da ağır məğlubiyyətə uğradıb böyük bir imperiya yaratdılar. (Z.V.Togan, 1981, Səh. 47-48)

Danimarka tarixçisi M. Nibur Z.V.Toqanın əksinə Parf adının İranlı deyil, türk mənşəli hesab edərək yazırdı: "Turandakı öntürklərin mühüm qollarından birini

rəzm hökmdarı Artamux adları arasında bənzəyiş göz önündədir. Özbək dilində arpa sözü kanal deməkdir, protoxett dilində də arpa bulaq deməkdir. Tolstovun yazdığına görə Orta Asiya xalqlarının Ön Asiyanın yafetik dilli qədim xalqları ilə etnoqrafik əlaqələri qədim hind-avropaya qədərki dövrün dərinliklərinə dayanır. Xarəzm adının "Hvari/Hvarrini adı ilə əlaqəsini nəzərə almadan "hurri" problemini həll etmək mümkün olmaz. Akademik V.Struede Mo-xencedaroda tapılan yazıları hurri tayfalarına aid edir. (S.P.Tolstov, 1948, Səh. 82-83)

Turanın qədim əyalətlərindən biri olan Baktriyanın İranlı mənşəyə malik olmaları haqqında sovet tarixşünaslığında hakim bir baxış mövcud olmuşdur. Lakin ingilis assuroloqu Lekuperi Baktriya adının Ön Asiyadan köçüb burada yerləşmiş turanlı Bak tayfalarının adı ilə əlaqədar olduğunu və bu ölkənin qədim əhalisinin Bak tayfaları olduğunu sübut etmişdir.

Böyük ingilis assuroloqu Tu-

ranizm nəzəriyyəsinin banisi H.Raul son yazdığına görə Baktriyanın əhalisinin əsasən saklardan ibarət olduğuna çox az şübhə vardır. Klassik müəlliflərin sak adlandırdıqları və Mərkəzi Asiyanın şimalına yayılmış Turan tayfaları arilər bu regiona gəlmədən çox öncələri Oksus çayının məhsuldar vadilərində məskunlaşmışdılar. Yustin də yazır ki, Baktriya dövlətini saklar yaratmışdılar. Strabon da köçərilərin həmin məhsuldar çölləri zəbt etdikdən sonra orda Sakistan adlı dövlət yaratdıqlarını qeyd edir. (Rawulinson C. 1912, Səh. 12)

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi Turan dövlətinin ərazisi Doğu Türkiyəni də daxil olmaqla, Xotandan başlamış, Azərbaycanı da daxil olmaqla, Dəclə çayına qədər olan ərazini əhatə edirdi. Xotanın hökmdarı Piranda şəcərə cədvəlinə görə Turan nəslinə mənsub olub Əfrasiyabın vəziri və ən sədaqətli silahdaşı idi. Piranın adı türkcə Boran adının təhrif olunmuş şəklidir.

Tarixi hadisələrdən də göründüyü kimi Turanın ulu hökmdarı Əfrasiyab – Alp Er Tonqanın da fəaliyyəti başlıca olaraq Azərbaycana bağlı idi. Onun adı Sakların başbuğu Madi və Midiya hökmdarı Astiaqın adı ilə də eyniləşdirilir.

Bir çox Ərəb müəllifləri və o cümlədən Balami Azərbaycanı da Turan ölkəsinin sərhədləri içərisinə daxil edir. Bugünkü Bakı şəhəri ilə Quba arasında yerləşən Şabran şəhəri Əfrasiyabın Azərbaycan ərazisindəki mərkəzi şəhəri idi. Sonra da Şabran Əfrasiyabın qardaşı Aruz Qocanın paytaxtı olmuşdur.

Şabran Subir-anadının fonetik şəklidir, mənası subirlər və ya Subir ölkəsi deməkdir. Barsil tayfası bəzən iddia edildiyi kimi Xəzərlər dövründə deyil, əslində, e.ə. VII əsrdə iskit/sakların tərkibində gəlib Qafqazda və Azərbaycanda yerləşmişdilər. Onlar qədimdən hökman tayfa idilər və Xəzər xaqanları yalnız onlardan qız alırdılar.

(ardı gələn sayımızda)